गोंदिया जिल्ह्यातील हाजरा फॉल पर्यटन स्थळाचे भौगोलिक अध्ययन

राजेश प्रल्हाद डोंगरवार
संशोधक विद्यार्थी (भूगोल)
प्राराजाभाऊ देशमुख कला महाविद्यालय .
नांदगाव खंडेश्वर जिल्हा ,– अमरावती (महाराष्ट्र)
आणि
सहायक प्राध्यापक, भूगोल विभाग
शिवप्रसाद सदानंद जयस्वाल महाविद्यालय, अर्जुनी मोरगाव, जि- गोंदिया

प्रा. डॉ. राजेश पांडुरंग मेश्राम
भूगोल विभाग प्रमुख संशोधन मार्गदर्शक
प्रा. राजाभाऊ देशमुख कला महाविद्यालय
नांदगाव खंडेश्वर, जिल्हा – अमरावती (महाराष्ट्र)

Crossref DOI -

सारांश :

महाराष्ट्राच्या विदर्भ प्रदेशातील गोंदिया जिल्हा हा नैसर्गिक साधनसंपत्ती, डोंगराळ भूभाग, घनदाट वनक्षेत्र, नद्या, जलाशय आणि विविध पर्यटनस्थळांनी समृद्ध आहे. या नैसर्गिक पर्यटनस्थळांमध्ये सालेकसा तालुक्यातील हाजरा धबधब्याला विशेष महत्त्व आहे. हाजरा धबधबा दरेकसा रेल्वे स्थानकापासून सुमारे १ कि.मी. अंतरावर असून डोंगराळ भूभागातून वाहणाऱ्या पाण्यामुळे निर्माण झालेला निसर्गरम्य जलप्रपात आहे. पावसाळ्यात पाण्याचा प्रवाह वाढल्यामुळे धबधब्याचे सौंदर्य अधिक खुलून दिसते. परिसरातील हिरवीगार वनराई, डोंगर, खडकाळ भूभाग आणि पाण्याचा प्रवाह यामुळे हे ठिकाण निसर्ग पर्यटन, पायी भ्रमंती, ट्रेकिंग, छायाचित्रण आणि शैक्षणिक सहलींसाठी उपयुक्त ठरते. जिल्हा प्रशासनाच्या माहितीनुसार हाजरा धबधबा दरवर्षी मोठ्या संख्येने पर्यटक, भाविक आणि विद्यार्थ्यांना आकर्षित करतो.

प्रस्तुत अभ्यासात हाजरा धबधब्याच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांचे, पर्यटन क्षमतेचे, पर्यावरणीय समस्यांचे आणि शाश्वत पर्यटन विकासाच्या शक्यतांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

बीजसंज्ञा : हाजरा धबधबा, गोंदिया, सालेकसा, भौगोलिक अध्ययन, जलप्रपात, निसर्ग पर्यटन, पर्यावरण, शाश्वत पर्यटन.

प्रस्तावना :

पर्यटनाच्या विकासामध्ये प्राकृतिक भूरूपांना महत्त्वाचे स्थान आहे. पर्वत, दऱ्या, नद्या, धबधबे, तलाव आणि वनक्षेत्रे ही निसर्ग पर्यटनाची प्रमुख आकर्षणे आहेत. त्यापैकी धबधबे हे जलप्रवाह, उतार, खडकांची रचना आणि अपरदन यांच्या परस्परसंवादातून निर्माण होणारे महत्त्वाचे भूरूप आहेत. गोंदिया जिल्ह्याची प्राकृतिक रचना अशा भूरूपांच्या निर्मितीस अनुकूल आहे. जिल्ह्यात डोंगराळ भाग, वनक्षेत्र आणि विविध जलप्रवाह आढळतात.

गोंदिया जिल्ह्याचा मोठा भाग प्राचीन अग्निजन्य व रूपांतरित खडकांनी व्यापलेला असून जिल्ह्याच्या पूर्व व दक्षिण भागात डोंगराळ प्रदेश आढळतो.

सालेकसा तालुक्यातील हाजरा धबधबा हा या भौगोलिक परिस्थितीचा एक आकर्षक नमुना आहे. जिल्हा प्रशासनाच्या माहितीनुसार हा धबधबा दरेकसा रेल्वे स्थानकापासून सुमारे १ कि.मी. अंतरावर आहे. पावसाळ्यात येथे मोठ्या प्रमाणात पाणी वाहत असल्यामुळे धबधब्याचे नैसर्गिक सौंदर्य विशेष खुलून दिसते. परिसरातील वनस्पती, डोंगर आणि जलप्रवाह यांचे एकत्रित दृश्य पर्यटकांना आकर्षित करते. महाराष्ट्र पर्यटन विभागानेही हाजरा धबधब्याला सालेकसा तालुक्यातील प्रमुख पावसाळी पर्यटनस्थळ म्हणून नोंदविले आहे.

उद्दिष्ट्ये :

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश हाजरा धबधब्याचा भौगोलिक अभ्यास करणे हा आहे. त्यासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत—

1. हाजरा धबधब्याचे भौगोलिक स्थान व प्राकृतिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
2. धबधब्याच्या निर्मितीस कारणीभूत भूरूपात्मक व भूशास्त्रीय घटकांचे विश्लेषण करणे.
3. हवामान, पर्जन्यमान, जलप्रवाह आणि वनस्पती यांचा धबधब्यावर होणारा परिणाम स्पष्ट करणे.
4. हाजरा धबधब्याच्या पर्यटन क्षमतेचा अभ्यास करणे.
5. पर्यटनामुळे निर्माण होणाऱ्या पर्यावरणीय समस्यांचा आढावा घेणे.
6. शाश्वत पर्यटन विकासासाठी योग्य उपाययोजना सुचविणे.

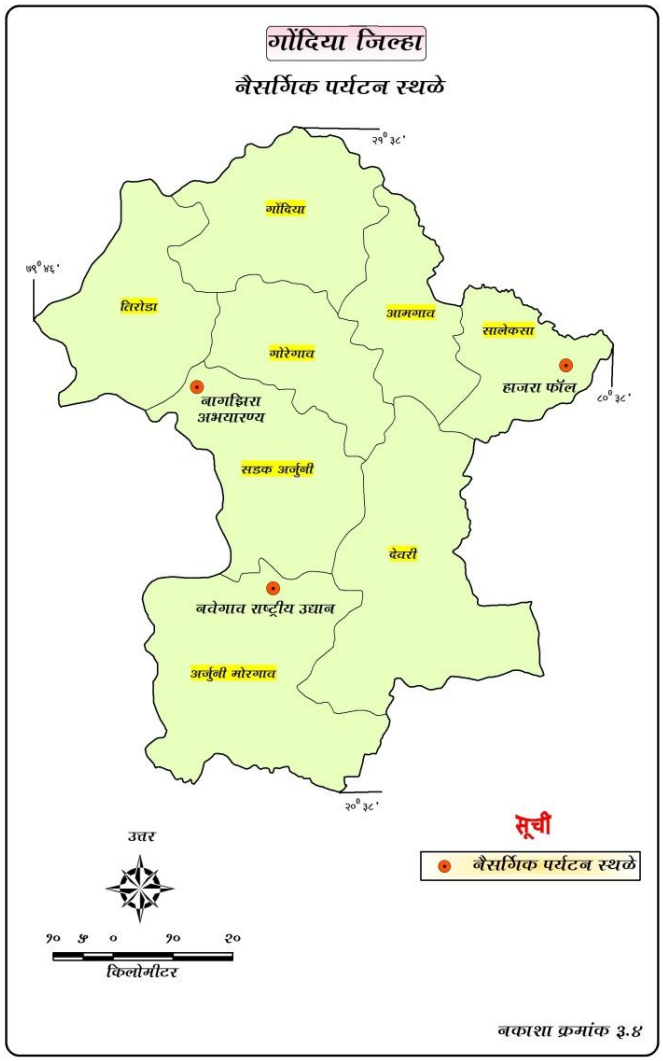
माहिती स्त्रोत व अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी लागणारी माहिती ही द्वितीय स्त्रोतावर आधारित आहे.आवश्यक असलेली माहिती जिल्हा जनगणना अहवाल, प्रुव प्रकाशित संशोधन अहवाल, दैनिक वर्तमान पत्र तसेच इंटरनेटवरील मजकूर यांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

गोंदिया जिल्हा महाराष्ट्राच्या ईशान्य भागात स्थित आहे. जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र सुमारे ५६४१ चौ.कि.मी. असून उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड, पश्चिमेस भंडारा आणि दक्षिणेस गडचिरोली जिल्ह्याची सीमा आहे. जिल्हा वैनगंगा नदीच्या खोऱ्याशी संबंधित आहे.

हाजरा धबधबा गोंदिया जिल्ह्यातील सालेकसा तालुक्यात स्थित आहे. जिल्हा प्रशासनाच्या माहितीनुसार तो गोंदियापासून सुमारे ५० कि.मी. अंतरावर असून दुसऱ्या अधिकृत स्थानिक स्रोतामध्ये हे अंतर सुमारे ५५ कि.मी. दिले आहे. दरेकसा रेल्वे स्थानकापासून धबधबा सुमारे १ कि.मी. अंतरावर असल्याने रेल्वे वाहतुकीच्या दृष्टीने त्याला विशेष भौगोलिक सुलभता प्राप्त होते.

प्राकृतिक रचना व भूरूपशास्त्रीय वैशिष्ट्ये :

गोंदिया जिल्ह्याच्या प्राकृतिक रचनेत डोंगराळ तसेच सपाट प्रदेश आढळतो. जिल्ह्याच्या ईशान्य व आग्नेय भागात डोंगराळ भूभाग असून उत्तर व पश्चिम भागात वैनगंगा-चुलबंद नदीशी संबंधित तुलनेने सपाट प्रदेश आढळतो. जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात प्रतापगड आणि आग्नेय भागात मांडवगड या टेकड्या आहेत. या भूरचनेमुळे जिल्ह्यात विविध प्रकारची उतारभूमी आणि जलप्रवाह निर्माण झाले आहेत.

हाजरा धबधबा डोंगराळ आणि खडकाळ परिसरात असल्यामुळे येथील उतार हा जलप्रवाहाच्या वेगासाठी महत्त्वाचा घटक ठरतो. उंच भागातून पाणी उताराच्या दिशेने वाहताना कठीण व तुलनेने कमी कठीण खडकांच्या अपरदनातील फरकामुळे जलप्रपातासारखे भूरूप निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे हाजरा धबधब्याचा अभ्यास हा केवळ पर्यटनाच्या दृष्टीने नव्हे तर भूरूपशास्त्रीय दृष्टीनेही महत्त्वाचा आहे.

भूशास्त्रीय वैशिष्ट्ये :

गोंदिया जिल्ह्यात प्राचीन अग्निजन्य व रूपांतरित खडक मोठ्या प्रमाणात आढळतात. ग्रॅनाइट, नाइस, शिस्ट, फिलाइट, अँडेसाइट, रायोलाइट, अँफिबोलाइट, क्वार्टझाइट आणि सँडस्टोन यांसारखे खडक जिल्ह्याच्या

विविध भागात आढळतात. जिल्ह्यातील भूशास्त्रीय रचना प्रामुख्याने आर्कियन व प्रिकँब्रियन खडकांशी संबंधित आहे.

धबधब्याच्या परिसरातील खडकाळ भूभागामुळे पाण्याच्या प्रवाहाला विशिष्ट उतार प्राप्त होतो. पाण्याच्या सातत्यपूर्ण अपरदनामुळे खडकांच्या पृष्ठभागावर झीज होऊन लहान दऱ्या, खाच, पाण्याचे कुंड आणि उतारातील असमतोल निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे हाजरा धबधबा हा स्थानिक भूशास्त्रीय व भूरूपात्मक प्रक्रियांचा अभ्यास करण्यासाठी उपयुक्त क्षेत्र ठरतो.

हवामान व पर्जन्याचा प्रभाव :

गोंदिया जिल्ह्यात उष्ण उन्हाळा आणि थंड हिवाळा असे विषम हवामान आढळते. जिल्ह्यात नैऋत्य मोसमी वाऱ्यांमुळे प्रामुख्याने जून ते सप्टेंबर या कालावधीत पाऊस पडतो. जुलै आणि ऑगस्ट महिन्यांत पर्जन्याचे प्रमाण तसेच सलग पावसाचे दिवस अधिक असतात.

हाजरा धबधब्याच्या अस्तित्वासाठी आणि त्याच्या जलप्रवाहाच्या तीव्रतेसाठी पर्जन्य हा सर्वांत महत्त्वाचा घटक आहे. पावसाळ्यात परिसरातील लहान प्रवाहांना मोठ्या प्रमाणात पाणी मिळते आणि त्यातून धबधब्याचा प्रवाह वाढतो. त्यामुळे हाजरा धबधब्याचे पर्यटन महत्त्व विशेषतः पावसाळ्यात वाढते. महाराष्ट्र पर्यटन विभागानेही पावसाळा हा हाजरा धबधबा पाहण्यासाठी विशेष आकर्षक कालावधी असल्याचे नमूद केले आहे.

मृदा व नैसर्गिक वनस्पती :

गोंदिया जिल्ह्यातील मृदा प्रामुख्याने खडकांच्या अपक्षयातून तयार झालेली अवशिष्ट मृदा आहे. काही भागांत वालुकामय, चिकणमाती, गाळयुक्त आणि विविध मिश्र प्रकारच्या मृदा आढळतात.

हाजरा धबधब्याच्या परिसरात डोंगराळ भूभाग आणि वनक्षेत्र असल्यामुळे नैसर्गिक वनस्पतींचे आवरण दिसून येते. पावसाळ्यात या वनस्पतींची हिरवाई वाढल्यामुळे धबधबा आणि सभोवतालचा परिसर अधिक आकर्षक बनतो. जलप्रवाह आणि वनस्पती यांचा परस्परसंबंध मृदा धूप कमी करण्यासाठीही महत्त्वाचा आहे. मात्र पर्यटकांची संख्या वाढल्यास पायवाटांचा विस्तार, वनस्पतींची तुडवणूक आणि घनकचरा यामुळे स्थानिक परिसंस्थेवर दबाव निर्माण होऊ शकतो.

जलप्रवाह व धबधब्याची भौगोलिक निर्मिती :

हाजरा धबधबा हा डोंगराळ भूभागावरून वाहणाऱ्या पाण्याच्या प्रवाहामुळे निर्माण झालेला जलप्रपात आहे. जिल्हा परिषद गोंदियाच्या माहितीनुसार टेकडीवरील पाणी खाली पडून हा धबधबा निर्माण होतो.

धबधब्याच्या निर्मितीमध्ये पर्जन्य, उतार, जलसंचय, खडकांची रचना आणि अपरदन या घटकांचा संयुक्त परिणाम दिसून येतो. पावसाळ्यात वाढलेला जलप्रवाह खडकांच्या पृष्ठभागावरून वेगाने खाली येतो. दीर्घकाळ चालणाऱ्या जलअपरदनामुळे खडकांमध्ये झीज होत राहते आणि धबधब्याच्या आसपासचे भूरूप हळूहळू बदलत

राहते. त्यामुळे हाजरा धबधबा हा गतिशील प्राकृतिक भूरूप म्हणून पाहता येतो.

पर्यटनाचे भौगोलिक महत्त्व :

हाजरा धबधबा गोंदिया जिल्ह्यातील महत्त्वाच्या नैसर्गिक पर्यटनस्थळांपैकी एक आहे. जिल्हा प्रशासनाच्या माहितीनुसार दरवर्षी सुमारे १०,००० ते १५,००० पर्यटक, भाविक आणि विद्यार्थी येथे भेट देतात.

धबधब्याचे पर्यटन महत्त्व त्याच्या प्राकृतिक सौंदर्याबरोबरच सुलभ वाहतुकीमुळे वाढले आहे. दरेकसा रेल्वे स्थानकापासून जवळ असल्यामुळे रेल्वेने येणाऱ्या पर्यटकांसाठी हे ठिकाण तुलनेने सुलभ आहे. रस्त्यानेही गोंदिया व इतर परिसरातून येथे पोहोचता येते. महाराष्ट्र पर्यटन विभागाच्या माहितीनुसार या परिसरात ट्रेकिंग आणि कॅम्पिंगसारख्या उपक्रमांसाठीही क्षमता आहे.

हाजरा धबधब्याचा विकास केवळ मनोरंजनात्मक पर्यटनापुरता मर्यादित न ठेवता भौगोलिक व पर्यावरणीय शिक्षणासाठी करता येऊ शकतो. विद्यार्थ्यांना जलचक्र, जलअपरदन, खडकांचे अपक्षय, वनस्पती, जैवविविधता आणि पर्जन्य यांचा प्रत्यक्ष अभ्यास करण्याची संधी येथे मिळू शकते.

वाहतूक व पर्यटन सुलभता :

हाजरा धबधब्याची प्रमुख वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे त्याची रेल्वे वाहतुकीशी असलेली जवळीक. दरेकसा रेल्वे स्थानकापासून धबधबा सुमारे १ कि.मी. अंतरावर असल्याचे जिल्हा प्रशासनाच्या संकेतस्थळावर नमूद आहे.

रस्ते वाहतुकीद्वारेही हाजरा धबधब्यापर्यंत पोहोचता येते. जिल्हा परिषद गोंदियाच्या माहितीनुसार बस वाहतुकीची सुविधा उपलब्ध आहे. त्यामुळे स्थानिक पर्यटक, विद्यार्थी आणि आसपासच्या शहरांमधून येणाऱ्या पर्यटकांसाठी हे ठिकाण तुलनेने सुलभ आहे.

पर्यावरणीय समस्या :

पर्यटकांची वाढती संख्या ही पर्यटन विकासाची सकारात्मक बाब असली तरी त्याचा नैसर्गिक परिसंस्थेवर परिणाम होऊ शकतो. हाजरा धबधब्यावर पावसाळ्यात पर्यटकांची गर्दी वाढत असल्याने प्लास्टिक व इतर घनकचरा, पाण्याचे प्रदूषण, वनस्पतींची तुडवणूक, अनियंत्रित वाहनतळ, ध्वनीप्रदूषण आणि असुरक्षित ठिकाणी जाण्याचा धोका यांसारख्या समस्या निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

धबधब्याच्या परिसरात खडक ओले व घसरडे असतात. त्यामुळे पर्यटकांच्या सुरक्षिततेसाठी संरक्षक कठडे, सूचना फलक, नियंत्रित प्रवेशमार्ग आणि प्रशिक्षित सुरक्षा कर्मचारी आवश्यक आहेत. त्याचबरोबर पर्यटनामुळे नैसर्गिक अधिवासाचे नुकसान होणार नाही यासाठी पर्यटकांची वहनक्षमता निश्चित करणे आवश्यक आहे.

शाश्वत पर्यटन विकासासाठी उपाययोजना :

हाजरा धबधब्याच्या शाश्वत विकासासाठी प्रथम स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापनाची प्रभावी व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. प्लास्टिकमुक्त पर्यटन क्षेत्र निर्माण करून कचरा संकलन व वर्गीकरण केंद्रे उभारावीत. धबधब्याच्या संवेदनशील भागात अनियंत्रित प्रवेश टाळून निश्चित पायवाटा तयार कराव्यात. पर्यटकांच्या सुरक्षिततेसाठी संरक्षक कठडे, दिशादर्शक फलक, प्राथमिक उपचार केंद्र आणि आपत्कालीन मदतव्यवस्था उपलब्ध करावी.

स्थानिक युवकांना पर्यटन मार्गदर्शक, पर्यावरण मित्र आणि साहसी पर्यटन सेवांमध्ये प्रशिक्षण दिल्यास स्थानिक रोजगारनिर्मिती होऊ शकते. स्थानिक उत्पादने, हस्तकला आणि खाद्यपदार्थांसाठी नियंत्रित सुविधा निर्माण केल्यास पर्यटनाचा आर्थिक लाभ स्थानिक समुदायाला मिळू शकतो. तसेच वनविभाग, जिल्हा प्रशासन आणि स्थानिक ग्रामसंस्था यांच्या समन्वयातून धबधबा परिसराच्या पर्यावरणीय संवर्धनासाठी दीर्घकालीन व्यवस्थापन आराखडा तयार करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

हाजरा धबधबा हा गोंदिया जिल्ह्यातील सालेकसा तालुक्यातील महत्त्वाचा प्राकृतिक भूरूप आणि पर्यटनस्थळ आहे. डोंगराळ भूभाग, पर्जन्य, जलप्रवाह, खडकांची रचना आणि नैसर्गिक वनस्पती यांच्या परस्परसंवादातून या परिसराचे भौगोलिक वैशिष्ट्य विकसित झाले आहे. दरेकसा रेल्वे स्थानकापासून जवळ असल्यामुळे हाजरा धबधब्याची पर्यटन सुलभता चांगली आहे.

पावसाळ्यात जलप्रवाह वाढल्यामुळे धबधब्याचे नैसर्गिक सौंदर्य अधिक आकर्षक बनते. ट्रेकिंग, कॅम्पिंग, निसर्ग निरीक्षण आणि भौगोलिक शैक्षणिक सहलींसाठी येथे चांगली क्षमता आहे. तथापि, पर्यटनाच्या वाढीसोबत पर्यावरणीय ऱ्हास होऊ नये यासाठी नियंत्रित व शाश्वत पर्यटन व्यवस्थापन आवश्यक आहे.

स्थानिक समुदायाचा सहभाग, पर्यावरण संवर्धन, सुरक्षितता आणि मूलभूत पर्यटन सुविधा यांचा समन्वय साधल्यास हाजरा धबधबा गोंदिया जिल्ह्यातील शाश्वत निसर्ग पर्यटनाचे प्रभावी केंद्र म्हणून विकसित होऊ शकतो.

संदर्भ सूची :

- Groundwater Surveys and Development Agency (GSDA), Government of Maharashtra, “Gondia District”
- District Gondia, Government of Maharashtra, “Places of Interest – Hazra Fall”.
- Department of Tourism, Government of Maharashtra, “Gondia District – Hazra Fall”.
- Central Ground Water Board (CGWB), Government of India, Gondia District at a Glance
- Gondia District Administration, Government of Maharashtra, “Climate and

Rainfall".

- Role of GPS-Based Mobile Application for Tourism in the Development of Rural Tourism: A Study of Gondia District, India, 2024.

Research Hub International Journal